

جغرافیا و روابط انسانی، تابستان ۱۴۰۳، دوره ۷، شماره ۱، صص ۴۱-۱۸

بررسی نقوش حیوانی بر روی دست‌ساخته‌های لرستان از گذشته تا عصر معاصر با توجه به شرایط جغرافیایی منطقه

حبیب شهبازی شیران^{۱*}، زهرا چراغی^۲، مژگان رستمی^۳، اردشیر جوانمرد زاده^۴

۱- دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران^۱

Shahbazi@uma.ac.ir

۲، دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

۳، پژوهشگر پسادکتری باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

۴، دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۵

چکیده

دست‌ساخته‌های لرستان، منشاء باورها و اعتقادات مردمانی هستند، که با بیان رمزی و نمادین خویش دست به خلق آثار هنری زده‌اند. هنرمندان لرستان به دلیل وجود شرایط جغرافیایی این منطقه، اهمیت خاصی به تجسم حیوانات در آثار هنری خود داشته‌اند، که نشان از اهمیت و جایگاه ویژه حیوانات در زندگی انسان است. هنر لرستان خواستگاه افکار و عقاید، تخیلات، اساطیر و آئین‌هاست که در زندگی جوامع بشری در کالبد دست‌ساخته‌ها متجلی می‌شوند. هدف از نوشتار حاضر تحلیل نقوش حیوانی بر روی دست‌ساخته‌های لرستان با تأکید بر نقش جغرافیا می‌باشد. روش این پژوهش به صورت توصیفی-تحلیلی و استناد به مطالعات کتابخانه‌ای است و در پی پاسخ‌گویی به این سؤال است که: واکاوی نقوش حیوانی و سیر تکامل آن بر روی دست‌ساخته‌های لرستان در طی ادوار مختلف چگونه تبیین می‌شود؟ پژوهش حاضر چهار گروه از دست‌ساخته‌های لرستان که شامل: مفرغینه، سنگ‌نگاره، سنگ قبور و دست‌بافته می‌شود، را مورد واکاوی قرار می‌دهد. این نقوش از منظر بصری به دو روش واقع‌گرایانه و انتزاعی به تصویر درآمده‌اند. مردمان این منطقه به دو دلیل نقوش حیوانی را بر روی دست‌ساخته‌های خود به تصویر می‌کشیدند؛ نخست مردم بر این عقیده بودند که به تصویر کشیدن بخشی از حیواناتی که می‌توانند برای آن‌ها خطرناک باشند و همچنین برای مقابله و تسلط بر آن حیوان نقش آن را بر روی دست‌ساخته‌های خود به تصویر می‌کشیدند، در مرحله بعد تصویر حیواناتی که از نظر اقتصادی و آئینی حائز اهمیت بوده‌اند، را به تصویر کشیده‌اند. نقوش این حیوانات شامل: بزکوهی، اسب، گاو، شیر، قوچ، گوزن، سگ، خروس و پرنده می‌باشند، که در تمامی ادوار تا به امروز، در اکثر جنبه‌های مهم زندگی از جمله؛ جغرافیایی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و باورهای مردم این منطقه تأثیرگذار بوده‌اند.

واژگان کلیدی: لرستان، دست‌ساخته، نقوش حیوانی، شرایط جغرافیایی.

^۱ - نویسنده مسئول مقاله: حبیب شهبازی شیران

مقدمه

تاریخ هر سرزمینی آینه تمام نمای فرهنگ و تمدن آن سرزمین است. لرستان به عنوان کهن ترین کانون تمدن بشری جایگاه بالایی در شکل گیری فرهنگ و تمدن ایرانی در دوران باستان داشته است (حاتمی و حاتمی، ۱۴۰۲: ۲). می توان هنر لرستان را نوعی هنر آئینی در نظر گرفت، در دوران باستان در لرستان اشیاء مفرغی خارق العاده ای ساخته شده که گویی برگرفته از قشری ممتاز از سوارکاران جنگاور، که ثروت آن ها از راه تجارت و پرورش اسب فراهم می شده است (سینکی، ۱۳۹۱: ۲۱). به کارگیری نقوش حیوانی، در طول هزاره اول پ.م بین اوقوام کوچ نشین اروپا و آسیای مرکزی از مجارستان تا سراسر دشت های اوراسیا به یک سبک هنری متمایز و برجسته با حاکمیت نقوش جانوری رشد یافته است که به جهت توصیف آن از واژه «سبک جانورنگاری»^۱ استفاده می شود (جعفری، ۱۳۹۲: ۲۲). نقشمایه های واقع گرایانه و سمبلیک جانوری از جمله کهن ترین نقوشی هستند که انسان در آثار هنری خود به تصویر کشیده است (شریعتی قاهانی، ۱۳۹۷: ۴). از این روی، حیوانات پیرامون بشر جزء، نخستین موجوداتی بودند که در جوامع بشری مورد تقدس و توجه قرار گرفته اند و در آثار هنری خویش به تصویر کشیده اند. به گونه ای که برای تأمین نمودن منابع غذایی و گاهی به دلیل زیبایی، به عنوان قدرت و نمادی از پدیده های طبیعی و مافوق طبیعی از آن ها بهره جسته اند. در این راستا نقشمایه های جانوری به عنوان نمادی آئینی - اسطوره ای و تزئینی در ایران به بازه زمانی دوران پیش از تاریخ می رسد (لاهوئی، ۱۳۹۸: ۳۲). هنرمندان باستان حیواناتی را بر اساس تصورات خود از سنگ، گل و فلز ساخته اند که از دیدگاه آن ها دارای نیروی مانایی بوده و در حوادث و طبیعت نفوذ داشته اند. گاهی حیوانات به عنوان توتم یا نیا در دوران باستان مورد احترام و یا پرستش قرار گرفته و یا نیز به جهت زیبایی و یا قدرت طبیعی مورد ستایش بوده اند (افضل طوسی، ۱۳۹۰: ۵۶). تنوع گونه های جانوری در لرستان برگرفته از وضعیت جغرافیایی و کوهستانی بودن این منطقه است (سینکی، ۱۳۹۱: ۷۹).

در دست ساخته های لرستان نقوش متنوعی قابل مشاهده است که بازتابی از عوامل مؤثر بر زندگی اقوام آن دوران بوده است. نقوشی از قبیل: گاو، بزکوهی، اسب، شیر، سگ، قوچ، گوزن و ... از جمله نقوش مورد توجه هنرمندان لرستان بوده، که نوشتار حاضر سعی بر آن دارد، با توجه به وسعت تنوع نقوش جانوری در این آثار به واکاوی، عوامل و تفکرات هنرمندان منجر به استفاده از نقوش گردیده، بپردازد. هدف اصلی این پژوهش مشخص کردن پرکاربردترین نقشمایه های حیوانی از عصر مفرغ تا دوران معاصر بر روی دست ساخته های مختلف می باشد. این

¹ Animal Style

پژوهش با روش توصیفی- تحلیلی بر پایه مطالعات باستان شناسی و برداشت اشیاء موزه‌ای نقوش حیوانی روی دست‌ساخته‌ها را مورد واکاوی قرار دهد و در پی پاسخ‌گویی به سؤال ذیل است: واکاوی نقوش حیوانی و سیر تکامل آن بر روی دست‌ساخته‌های لرستان در طی ادوار مختلف چگونه تبیین می‌شود؟

روش پژوهش

نوشتار پیش رو با روش توصیفی- تحلیلی، تطبیقی صورت گرفته است. دسترسی به داده‌ها از دو مرحله، برداشت میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای می‌باشد. در مرحله اول دست‌ساخته‌های لرستان مورد مستندنگاری (عکاسی و طراحی) قرار گرفته‌اند. در این پژوهش تصاویر مفرغینه‌ها، تصاویر سنگ نگاره‌ها، تصاویر سنگ قبور، تصاویر دست‌بافته‌ها مورد واکاوی قرار گرفته است، همچنین به منظور فهم بیشتر خواننده، با استفاده از نرم‌افزار «کورل دراو» نقوش مورد نظر مورد طراحی قرار گرفته‌اند؛ در مرحله دوم، از منابع دست اول از جمله: کتب، پایان نامه و مقالات استفاده شده و در نهایت نیز، اطلاعات جمع‌آوری و به منظور نتیجه‌گیری مشخص، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

پیشینه پژوهش

رحمانی طبس (۱۴۰۲) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود تحت عنوان «گونه‌شناسی و طبقه‌بندی نقوش حیوانی قالی‌ها و قالیچه‌های دوره قاجار» به اهمیت فرش به عنوان یکی از مهم‌ترین هنر ایرانیان پرداخته است. رهاورد این تحقیق برای طراحان قالی امروز، شناسایی انواع نقوش حیوانی، بررسی نقوش حیوانی از نظر فرم و ترکیب‌بندی و الگوبندی، ساختار نقوش حیوانی، قالی‌ها و قالیچه‌های دوران قاجار به عنوان آثار هنری نفیس و هنری فاخر ایران می‌باشد، صادقی و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهشی به بررسی ساختار اجرایی و ریخت‌شناسی نقوش حیوانی رنگین-نگاره‌های استان لرستان (مطالعه موردی: نگاره‌های کوه‌دشت و پلدختر) پرداخته‌اند. نتایج پژوهش گویای از این است که، نقوش فاقد حجم‌پردازی، عمق‌نمایی و همچنین عدم رعایت تناسبات است به صورتی که با مطالعه این نقوش می‌توان به جایگاه حیوانات در زندگی مردم ساکن این منطقه پی‌برد، فلکی و مهرآفرین (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «مطالعه و شناخت نقوش حیوانی مهره‌های مشبک جنوب شرق ایران» به بررسی مفاهیم نقش‌مایه‌ها در هنر ایران پرداخته‌اند. نتایج حاصل از پژوهش بیانگر اهمیت حیوانات در شیوه زندگی و جایگاه این حیوانات در باورها و اندیشه‌های مذهبی و فکری مردمان جنوب شرق است، صداقت و همکاران (۱۳۹۹). در مقاله‌ای با عنوان

«تحلیل و بررسی نقوش جانوری نمادین و اسطوره‌ای دوره ساسانی (با تأکید بر نگارکننده‌ها گچبری‌ها و مهرها)» به بررسی نقوش حیوانی به دو صورت جانوران حقیقی و جانوران اسطوره‌ای و ترکیبی پرداخته‌اند. نتایج پژوهش بیانگر این است که، این نقشمایه‌ها با مفاهیم نجومی، کیهانی، زرتشتی و اساطیر ایرانی ارتباط دارند. به کارگیری نقوش حیوانی متعدد به خاطر نویدها و نعمت‌های زندگی بوده که به اشکال و استعاره‌های بصری توسط هنرمندان بیان شده است، بادامکی (۱۳۹۸) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «مطالعه‌ای بر نقشینه‌های حیوانی در ایران باستان از منظر اسطوره» هنر و تمدن ایرانی را جزء جدایی‌ناپذیر اسطوره دانسته است. نتایج نمایانگر این است که، کاربرد نقوش حیوانی به جا مانده از دوران ایران باستان، جدا از معنای اسطوره‌ای آن‌ها نمی‌باشد و کاملاً مشهود است که در هر کدام از تمدن‌های باستانی ایران اعم از ماد، هخامنشی، اشکانی و ساسانی اهمیت بیشتر و ویژه‌ای برای برخی از اساطیر حیوانی قائل بوده‌اند، قربانی (۱۳۹۷) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود تحت عنوان «بررسی تحلیل نقوش حیوانی سفالینه‌های دوره ایلخانی» به اهمیت نقش حیوانات در دوره ایلخانی پرداخته است. نتایج پژوهش بیانگر این است که، نقوش حیوانی دوره ایلخانی دارای حالتی پویا، طبیعت‌گرا و واقع‌نما هستند، هرچند که هنرمندان ایرانی برخی از نقوش را از چین اقتباس کرده‌اند، زارعت‌پیشه و چیت‌سازان (۱۳۹۵). در پژوهش خود تحت عنوان «فرم‌شناسی و نمادشناسی نقوش پرندگان در سفالینه‌های دوره سامانی قرن سوم و چهارم هجری» به جایگاه ویژه پرندگان به عنوان یک نقش تزئینی پرداخته‌اند. یافته‌های این پژوهش نمایانگر این است که با توجه به آثار برجای مانده از این دوره پرندگان به صورت تجریدی و به دور از واقع‌گرایی ترسیم شده‌اند، خط کوفی و نقوش گیاهی در نوع فرم‌پردازی این پرندگان داشته‌اند، نادری گرزالدینی (۱۳۹۴) در نوشتار خود به «بررسی نمادهای جانوری در اشیاء مفرغی لرستان» پرداخته است. نتایج به دست آمده بر آن است که، در نمادهای جانوری مفرغ‌های لرستان بنیان‌های اعتقادی محکمی وجود دارد، از این روی این اشیا نمایانگر باورهای فرهنگی و مذهبی مردمان این منطقه هستند، سراوانی (۱۳۹۴) در مقاله خود به «بررسی نقوش حیوانی سفالینه‌های شهرسوخته»، پرداخته است. نقوش سفالینه‌های مکشوفه از شهرسوخته به سه دسته با نقش هندسی، حیوانی و گیاهی، که در این بین نقوش حیوانی رتبه دوم از بین سایر نقوش را داراست. این نقوش متأثر از محیط زیست این منطقه و ارتباط با سایر مناطق شکل گرفته‌اند، این نقشمایه‌ها را حیواناتی چون: بزکوهی، گورزن، گورخر، ماهی، مار و پروانه در بر گرفته‌اند. ایجاد حرکت در نقوش ایستا و منفعل بودن برخی از این نقوش را می‌توان از مهم‌ترین نقوش حیوانی برشمرد، افضل‌طوسی (۱۳۹۰) در مقاله خود با عنوان «گلیم حافظ نگاره بزکوهی از دوران باستان» به اهمیت نقش بز پرداخته است. نتایج پژوهش وی بیانگر این است که، این نقش از دیرباز بر سنگ‌نگاره‌ها وجود داشته و با توجه به باورهای مردمان گذشته به عنوان: باران، باروری و فراونی شکل گرفته و از نسلی به نسل دیگر در هنر باستان انتقال یافته است.

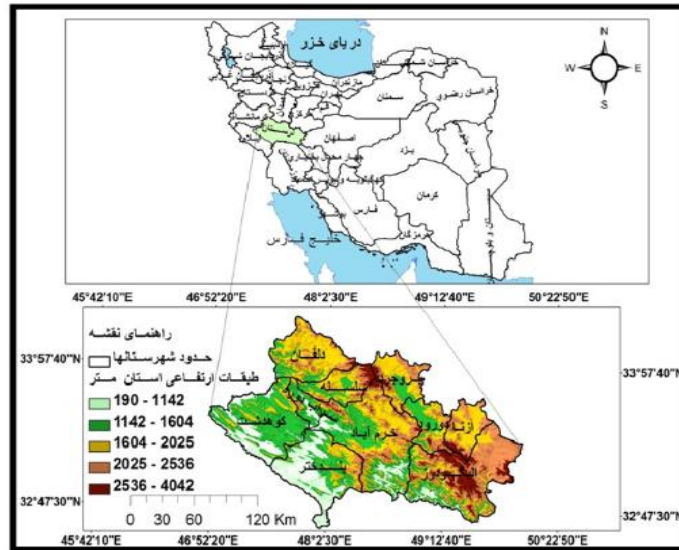
مبانی نظری

لرستان از جمله مناطقی است که به جهت قرارگیری در منطقه زاگرس مرکزی و موقعیت سوق‌الجیشی و همچنین وجود منابع غنی دارای آثار مفرغی متعدد و متنوعی است. علاوه بر روابط تجاری با سایر مناطق همجوار خویش و همچنین شرایط آب و هوایی نوع استقرار، باید به عقاید و باورهای آئینی این اقوام در شکل‌گیری آثار برجای مانده توجه خاصی داشت. نماد و نشانه از ویژگی‌های شاخص هنر لرستان می‌باشد که در همه ادوار بهترین نوع هنر بهره‌گیری از طبیعت گیاهان، حیوانات و سایر عوامل موجود در طبیعت به وجود آمده است (سینکی، ۱۳۹۱، ۲۰). با توجه به این که در گذشته اشکال حیوانی به صورت نقاشی بر روی غارها بوده و به نوعی تلقی قدرت و برتری را نسبت به سایر موجودات ایجاد می‌کرده و نشان دهنده تسلط بر آن‌ها در هنگام شکار بوده است. از آنجایی که در دوران باستان تنها با به جای گذاشتن هنرهای تجسمی آینده‌گان را درباره باورها و اعتقادات خویش آشنا ساختند، هرچند که مردمان معاصر نمی‌توانند فرهنگ کهن را تجربه و پی به رموز آن‌ها ببرند، زیرا بعضی از اشکال که امروزه بی‌اهمیت جلوه می‌کنند روزگاری نزد آنان دارای اهمیت و تقدس بوده‌اند (درویش، ۱۳۵۵: ۶۵). دوران باستان با توجه به این که این وابستگی و جداناپذیری به گونه‌ای بوده که جوامع بشری نسبت به اهلی کردن حیوانات علاقه نشان داده و اقدام کرده‌اند، که در سیر زندگی روزمره خود (کشاورزی و دامداری) از آن استفاده نموده‌اند. همچنین بر روی دست‌ساخته‌های خود از جمله: سفال نقش‌اندازی کرده و در ابزارهای کاربردی خود از استخوان حیوانات استفاده کرده و در امور کشاورزی و تجاری از آن‌ها بهره‌مند شده است. در دوران مفرغ علاقه به حیوانات نه تنها کاسته نشد بلکه جایگاه ویژه‌ای یافت و بدین شکل بر روی مهرهای مسبک و پیکرک‌های حیوانی اجرا شده است (فلکی و مهرآفرین، ۱۳۹۸: ۴۰). بی‌شک هویت نقوش چهارپایان ایران متأثر از شرایط زیست‌محیطی، فرهنگی و اعتقادات آن‌ها است. می‌توان برخی پدیده‌های هنری از شرایط اجتماعی، معاش مردم دوران خود متأثر بوده و نشانگر اهمیت بعضی از موجودات و حیوانات در طبیعت اطراف خود باشد (افضل‌طوسی، ۱۳۹۰: ۵۶). نقوش حیوانی، به صورت طبیعت‌گرایانه که نزدیک به واقعیت طبیعی آن موجود و به شکلی کاملاً مسبک به تصویر در آمده است. بنابراین بعضی از موجودات اساطیری به تصویر درآمده سیر تکاملی طولانی در دنیای باستان داشته و به صورت پی‌درپی در مفاهیم اسطوره‌ها در ادوار بعدی بر روی دست‌ساخته‌ها تجلی یافته است (سینکی، ۱۳۹۱: ۱۰۸). عقاید مردمان گذشته حاکی از این بود که، حیوانات وحی خداوند و پل ارتباطی بین روح انسان و خدایان هستند. آن‌ها نمادی از خیر و شر بوده و در واقع می‌توان گفت آنان بر این باور بودند که بین روح انسان و حیوان ارتباطی مفهومی وجود دارد، که بعد از مرگ و جدایی روح از بدن، روح به صورت یک حیوان و یا پرنده در می‌آید (خزائی و سماواکی، ۱۳۸۱: ۸). پوشش گیاهی متنوع شرایط زیست محیطی مناسبی را از دوران پیش از تاریخ در

این منطقه کهن برای انواع حیوانات و پرندگان فراهم کرده است به صورتی که، تنوع گونه‌های هنر و رونق گرفتن هنرهای مردمی سبب پدید آمدن سطح کمی و کیفی مناسبی از نقشمایه‌ها شده است.

موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه

استان لرستان در غرب ایران واقع شده که وسعت آن حدود ۲۸۳۰۷ کیلومتر مربع است. این استان از شمال با استان‌های مرکزی و همدان، از شرق با اصفهان، از جنوب با استان خوزستان و از غرب با استان‌های ایلام و کرمانشاه همجوار است (تصویر ۱). لرستان به دلیل قرار گرفتن در محدوده رشته کوه‌های زاگرس، سرزمینی مرتفع و عمدتاً کوهستانی است (یاراحمدی و بیرانوند، ۱۳۹۳: ۱۷). لرستان مرکب است از سلسه کوه‌هایی برآمده و کاملاً موازی که به وسیله دره‌هایی عمیق از غرب ایران به سمت جنوب شرقی کماکان از یکدیگر جدا می‌شوند (ایزدپناه، ۱۳۷۶: ۷). آب و هوای لرستان سبب شده حیوانات بسیاری، لرستان را زیستگاه خود قرار دهند حیواناتی از قبیل: بز، گوزن، شیر، اسب، سگ، پلنگ، قوچ، روباه، پرندگان هم از دیگر جانورانی بودند که در لرستان به زیست خود ادامه می‌دادند مانند کبک، شاهین، عقاب و کبوتر.

تصویر ۱- موقعیت جغرافیایی استان لرستان (یاراحمدی و بیرانوند، ۱۳۹۳: ۱۸).

بررسی نقوش حیوانی بر روی دست ساخته‌های لرستان

در پژوهش حاضر باتوجه به در دسترس بودن نقوش موجود چهار دسته از دست‌ساخته‌های شاخص که شامل: مفرغینه در اشکال مختلف، سنگ‌نگاره‌ها، سنگ‌قبور و دست‌بافته‌ها در تنوع نقوش مورد بررسی واقع شده‌اند که در ذیل به بررسی ویژگی بصری هرکدام پرداخته خواهد شد.

مفرغینه‌ها: این دست‌ساخته‌ها حاصل هنر بومی - منطقه‌ای لرستان هستند که در طی ادورا طولانی، با آمیختگی تجربیات محلی و همچنین با هنر فرهنگ‌های همجوار (آشور، بابل، هیتی، اورارتو و عیلام) و هنر اقدام مهاجری همچون کاسی‌ها، گوتی، لولویان و سکاها شکل گرفته‌اند (علیزاده، ۱۳۹۶: ۱۰۹). با توجه به شواهد به دست آمده، از آثار برجای مانده از هنر لرستان، بر روی آثار مفرغین تصاویر نقش شده سمبلی است که ریشه در اعتقادات و آئین‌های کهن لرستان دارند، که این نقوش شامل نقوش هندسی، گیاهی، صور فلکی، انسانی، حیوانی و ترکیب نقش انسانی - حیوانی می‌شوند. به صورتی که بیشترین نقوش موجود بر روی مفرغینه‌ها متشکل از نقوش حیوانی هستند؛ که توجه به تنوع و تعداد این نقوش در مفرغینه‌ها دال بر پیشی گرفتن از نقوش انسانی، گیاهی و هندسی بوده که در بعضی از موارد شکل ظاهری حیوان بسیار نزدیک به واقعیت طبیعی آن است و در برخی موارد اشکال کاملاً مسبک به تصویر کشیده شده‌اند. گاه‌ها این نقوش جانوری، به جهت ساختار تغییر شکل داده به صورت دوتایی یا دسته جمعی به تصویر درآمده‌اند (سینکی، ۱۳۹۱: ۷۸). اغلب حیواناتی که بر روی اشیاء مفرغی لرستان دیده می‌شوند، نمایانگر مراسم آئینی و همچنین بیانگر نمادی از باورهای مردمان آن دوره در قالب اسطوره هستند (چراغی و همکاران، ۱۴۰۱: ۹۱).

با توجه به پژوهش‌های باستان‌شناسی و اسناد تاریخی، کاسی‌ها جزء نخستین ساکنان منطقه لرستان بودند که اسب را در امور روزمره به کار می‌گرفتند (تصویر ۲) همچنین تبحر بالایی در رام کردن این حیوان داشتند، از این روی بسیاری از اسبان رام شده را به سایر مناطق از جمله اقوام، آشور، بابل می‌فرستادند (پیرنیا، ۱۳۸۹: ۲۰۱).

تصویر ۲- مجسمه مفرغی انسان سوار بر اسب مجموعه شخصی تهران (گیرشمن، ۱۳۴۶: ۵۷).

با توجه به آثار برجای مانده گذشتگان از لرستان، می‌توان به منطقه‌ایی به نام دشت سیلاخور اشاره نمود که چراگاه اسب بوده است. واکاوی جایگاه اسب نزد اقوام اولیه لرستان و همچنین آثار هنری (اشیاء مفرغی) برجای مانده دال بر این نکته است، اهمیت اشکال و نقوش به کار رفته بر روی این آثار (اسب) از اهمیت بالایی برخوردار بوده است. همچنین آثار بیانگر این است که رواج سریع هنر فلزکاری، در بین این اقوام، وجود منابع غنی مس و قلع در کوه‌های لرستان عاملی دیگر مؤثر در فراوانی این اشیاء به شمار می‌رود لذا ابزار و ادوات سوارکاری، لگام، حلقه‌زین و یراق، زنگوله، افسار و آویزه برجای مانده از اقوام کاسی‌ها نشان از توجه آن‌ها به اسب و سوارکاری می‌باشد (رحمتی، ۱۳۹۸: ۱۷۵).

بر روی مفرغینه‌های لرستان، بزکوهی در کنار آن‌ها پدید آمده و این نقش بیانگر آب و باروری است. در میان آثار برجای مانده مانند اشیاء نذری که کاربرد دقیق آن‌ها مشخص نیست، تصاویر بزکوهی و ابزارآلات متعلق به نشان‌های خانوادگی و یا جهت قربانی کردن و یا چشم زخم ساخته شده‌اند، بزکوهی با شاخ‌های طویل آن، شاهکار نگارگران لرستان است که آن را از هنر آشور اقتباس کرده‌اند (تصویر ۳؛ چراغی، ۱۳۹۹: ۱۲۱).

تصویر ۳- نقش بزکوهی بر روی یک زنگوله موزه قلعه فلک الافلاک (نگارندگان، ۱۳۹۹).

گاو از مهمترین جانورانی است، که انسان توانسته آن را اهلی کند. با بهره‌گیری از گاو اهلی شده تحول مهمی در جوامع بشری رخ داده که تحت تأثیر اقتصاد و معیشت قرار گرفته است. همزیستی با گاو برای انسان در ادوار پیش از تاریخ حائز اهمیت و به عنوان حیوان قربانی نماد از خودگذشتگی می‌باشد (Zeder, 2008: 12). گاو ماده در عقاید قومی نشانه هرج و مرج، مادر همه آفریده‌ها و در ایران باستان سمبل ایزد طوفان و بارش است. گاو نر کاربری زراعت و شخم- معیشت را برعهده داشته و در هنر لرستان از گاو برای گردونه‌کشی و بارکشی استفاده شده است (دادور، ۱۳۹۰: ۶۳).

همچنین سگ جزء نخستین حیواناتی است که ارتباط تنگاتنگی با زندگی انسان‌ها در طول تاریخ داشته است از بدو اهلی شدن تا انجام امور گوناگون از جمله، شکار، نگهداری دام و می‌توان به عنوان حیوان همراه به شمار می‌آید و همچنین می‌توان در زندگی دنیوی یار و همراه انسان و تا بعد از مرگ نیز این همراهی ادامه دارد (تصاویر ۴ و ۵).

تصویر ۴- سگ و همراهی آن با انسان در مفرغ‌های لرستان (زاهدیان، ۱۳۹۵: ۴۵). تصویر ۵- سگ و همراهی آن با انسان در هنر بین‌النهرین (Muscarella, 1998: 350).

از جمله مهم‌ترین حیواناتی که بر روی مفرغینه‌های لرستان به تصویر درآمده‌اند می‌توان به، نقش اسب، گاو، بزکوهی، قوچ، گوزن، شاهین و سگ اشاره نمود (جدول ۱). البته این نقوش با سبک محلی لرستان آمیخته شده است، در یکی از سرسینجاق‌های آئینی لرستان نقش مار که در دست گیلگمش خدای اسطوره‌ای بین‌النهرین و لرستان به تصویر درآمده است مربوط به هنر ایران باستان است.

جدول ۱- نقشمایه‌های حیوانی اشیاء مفرغی لرستان و تطبیق آن‌ها با موزه رضا عباسی (نگارندگان، ۱۴۰).

نقشمایه	مفرغینه	طرح	موزه رضا عباسی
گاو			
شیر			

			اسب
			بزکوهی
			قوچ
			اُردک

سنگ نگاره: سنگ نگاره‌ها جزء ابتدایی‌ترین هنرهای جوامع بشری برای به تصویر کشیدن، افکار و دیدگاه‌های خود از محیط پیرامون بوده‌اند. در ایران این هنر صخره‌ای را می‌توان در مناطق کوهستانی مشاهده نمود (دهمرده پهلوان و همکاران، ۱۴۰۱: ۷۸). به صورت کلی موضوعات نقوش سنگ‌نگاره‌ها متأثر از شرایط جغرافیایی، فرهنگی و زیست محیطی مناطق مختلف هستند که اغلب بر روی صخره‌های واقع در فضای آزاد به تصویر درآمده‌اند، به گونه‌ایی که این تصاویر بیانگر وقایع تاریخی خاص، داستان‌ها و اسطوره‌های یک قلمرو معین و یا مربوط به آئین‌های مذهبی خاص منطقه هستند (سبزی و همتی‌ازندریانی، ۱۳۹۹: ۹۲). هنر صخره‌ای در برگرنده طیف گسترده‌ای از نقوش، که توسط انسان بر روی سنگ‌نگاره جهت انتقال پیام و ارتباط ایجاد شده است. در این بین، مطالعات و بررسی‌های باستان‌شناختی منجر به کشف مجموعه‌های بزرگی از هنر صخره‌ای به خصوص سنگ نگاره‌ها در اکثر نقاط جهان شده است (Gillette et al, 2014: 1). نقوش حیوانی از قبیل نقوشی هستند، که از دیرباز در هنر ایرانی حائز اهمیت بوده به صورتی که می‌توان گفت، فراوانی نقوش حیوانی در هنر صخره‌ای لرستان،

همانند دیگر مناطق متعلق به نگاره‌هایی همچون بز و بزکوهی در حالات گوناگون با شاخ‌های بزرگ و کشیده و بدون تناسب با بدن به سبک‌های مختلف است، پژوهشگران نقش بزکوهی در هنر صخره‌ای را به دلیل نقش نمادین و آئینی بزکوهی در فرهنگ اساطیر ایران دانسته‌اند (رفیع فر، ۱۳۸۴: ۱۱۲۳). سنگ‌نگاره‌های بزسانان لرستان، شباهت بسیاری به نقشمایه‌های بزسانان مناطق مختلف فلات ایران و آسیای مرکزی دارند (سبزی و همتی‌ازندریانی، ۱۳۹۹: ۱۰۱). نقوش صخره‌ای شناسایی شده در منطقه لرستان اکثراً از نوع رنگین نگاره‌ها می‌باشند که در مناطق مختلفی مانند، دوشه، میرملاس، هومیان و غیره قابل مشاهده هستند. به تصویر کشیدن گونه‌های متنوع جانوری در میان سنگ‌نگاره‌ها بیانگر اهمیت ویژه حیوانات در زندگی جوامع بشری آن روزگار بوده به صورتی که زندگی مردم این منطقه مبتنی بر کوچ‌نشینی، دامداری و شکار این حیوانات بوده است. از جمله مهم‌ترین نقوش حیوانی موجود در هنر صخره‌ای لرستان می‌توان به نقوش؛ بزکوهی، اسب، سگ و گوزن اشاره کرد (جدول ۲).

جدول ۲- نقشمایه‌های حیوانی سنگ‌نگاره‌های لرستان تطبیق آن‌ها با سایر مناطق (نگارندگان، ۱۴۰۲).

نقشمایه	سنگ نگاره	طرح	سایر مناطق
بزکوهی			 استان همدان (بیک‌محمدی، جانجان و بیک-محمدی، ۱۳۹۱).
اسب			 استان آذربایجان شرقی شهرستان هوراند (ستارنژاد، عبدالهی، کریمی و نریمانی، ۱۳۹۹: ۶۱).

 <p>استان خراسان رضوی، خانیک (لباف خانیکی و لبافف خانیکی، ۱۳۹۴: ۶).</p>			<p>سگ</p>
 <p>استان مرکزی، تیمره (کریمی، ۱۳۹۴: ۱۰).</p>			<p>گوزن</p>

سنگ قبور: سنگ قبور به دلیل ارتباط خاصی که با مظاهر و شرایط اجتماعی- فرهنگی یک جامعه دارند، می‌توانند دنیایی از باور، ارزش و شرایط محیط خود را در برگرفته و از دیدگاه‌های مختلفی مورد بررسی قرار گیرند (مهرجوسرشت، ۱۳۹۶: ۲). از این رو به دلیل ارتباط خاصی که با انسان دارند، زمینه مناسبی برای نمایش افکار او و تصاویر نمادین مربوط به آنهاست (رحیمی، ۱۳۹۸: ۱۶). انسان در طی ادوار گوناگون جوامع بشری، همواره تحت تأثیر دنیای حیوانات از جمله زیبایی و قدرت آنها بوده است، حیوانات همواره می‌توانند به عنوان مظهری از نمادهای بیشمار طبیعت و یکی از اساسی‌ترین تصاویر آثاری هنری به شمار آیند. جلوه‌گری نقوش حیوانی بر انواع دست‌ساخته‌های هنری از جمله سنگ‌قبور، به صورت آشکارا گویای اهمیت این نقش در نزد جوامع بشری در طول ادوار تاریخی است، این حیوانات گاهی به سبب کاربردشان در کشاورزی یا شکار برای هنرمند مأنوس بوده‌اند و سایر نمادها از جمله خدایان، سلطنت یا کائنات به شمار می‌آمدند و در نهایت این نقوش نمادی از آفرینش هنری را تشکیل می‌دادند (اتینگهاوزن، ۱۳۷۹: ۱۱).

هنرمندان معاصر برای به تصویر کشیدن مفاهیم انتزاعی نقوش حیوانی، از بستر سنگ قبر استفاده کرده‌اند؛ به صورتی که برای به نمایش گذاشتن مرگ، تصویر پرندگان در اوج آسمان به تصویر کشیده‌اند. نقش پرنده بر روی سنگ

قبور، با اندک تغییراتی در شکل ظاهری آن‌ها و برگرفته از همان معنا و مفهوم گذشته است. لذا در تبیین این نقشمایه‌ها می‌توان به مفاهیم جان و نفس و به عبارتی به صورت ذاتی بالدار که به سوی عالم افلاک پرواز می‌کند (جدول ۳).

اسب در هنر تدفینی نماد مرگ است به صورتی که، روان متوفی را با خود می‌برد (هال، ۱۳۸۴: ۲۴). نقش اسب بر روی سنگ قبر، بیشتر برای اشخاصی حکاکی می‌شده که صاحب آن گور، به دلاوری و رشادت و ماهر بودن در شکار و جنگاوری و پیکار با دشمنان، زبانزد مردم آن منطقه بوده و یا این که آن شخص در جوانی بر اثر جنگ و گریز از دنیا رفته باشد. لازم به ذکر است که این نقش را تنها بر روی سنگ گور مردان حکاکی می‌کردند به صورتی که اگر بر روی سنگ گور نقش سوارکاری با سپر و نیزه در حین شکار حجاری شده باشد، نمایانگر این است که گور متعلق به یک شکارچی یا جنگاور است.

نقش گوزن، از جمله نقوش حیوانی است که از دیرباز تا دوران متأخر بر روی دست‌ساخته‌های لرستان می‌توان به وضوح نقش آن را مشاهده کرد. نقش این حیوان در دوران معاصر بر روی سنگ قبور علاوه بر لرستان در مناطقی همچون، هلیلان، ارمو دره شهر و پیرمحمد آبادنان دارای اهمیت خاصی بوده است. این نقش معمولاً بر روی سنگ-قبور مربوط به مردان حکاکی شده که نشان دهنده مهارت شخص در شکار بوده است (تصویر ۶).

تصویر ۶- سنگ متعلق به روستای شینه شهرستان الشتر همراه با نقشمایه‌های حیوانی (نگارندگان، ۱۴۰۱).

جدول ۳- نقشمایه‌های حیوانی حکاکی شده بر روی سنگ قبور لرستان و تطبیق آن‌ها با سایر مناطق همجوار (نگارندگان، ۱۴۰۲).

سایر مناطق همجوار	طرح	سنگ قبر	نقشمایه
<p>آزاره موزه سنگ کرمانشاه (نگارندگان، ۱۴۰۰).</p>			شیر
<p>سنگ قبر کرمانشاه، شهرستان کرمانشاه (نگارندگان، ۱۴۰۰).</p>			اسب

 <p>سنگ قبور ایلام، شهرستان هلیلان (الفتی، ۱۳۹۶: ۹۱).</p>			سگ
 <p>موزه سنگ هگمتانه همدان (نگارندگان، ۱۳۹۹).</p>			پرند
 <p>سنگ قبر ایلام، شهرستان آبدانان (الفتی، ۱۳۹۶: ۸۹).</p>			بزکوهی
 <p>سنگ قبر ایلام، شهرستان هلیلان (الفتی، ۱۳۹۶: ۹۱).</p>			گوزن

دست بافته: دست بافته‌ها نمایانگر، فرهنگ و اعتقادات یک ملت بوده و در قالب هنر بومی و محلی توسط زنان هنرمند هر منطقه به شیوه‌ای ماهرانه بافته شده‌اند. در این راستا بر روی این دست‌بافته‌ها به لحاظ مفاهیم و نقوش و اشکال هندسی، متقارن و انتزاعی، همچنین مفاهیم نمادین نقش جنبه‌های آئینی - اعتقادی، مذهبی و اسطوره‌ای زمینه‌ساز گستره‌ایی از باورهای کهن اقوام متنوع شده است (تاشکیران، ۱۳۹۱: ۹۴). طرح‌های روی دست‌بافته‌ها دربرگیرنده پیام‌هایی مربوط به فرهنگ، دین، اعتقادات و زندگی اجتماعی جوامع بشری است که در گذشته زندگی می‌کرده‌اند، به گونه‌ایی که این نقوش زبانی ماورایی دارند و توسط بافنده خود خلق می‌شوند؛ چنانچه میراث‌دار فرهنگ خود و تغییرات درونی و بیرونی خود می‌باشند (همان، ۹۶). دست‌بافته‌ها به همراه لباس، خیمه و یراق حیوانات، بیانگر هویت طوایف روستانشین و عشایر لرستان بوده، به صورتی که این هنر دست‌ساز گاهی به عنوان فرش نمود یافته و زینت‌بخش منازل شده، گاهی به عنوان گلیم بر روی دیوار خیمه‌ها و گاهی به عنوان پوشش حیوانات و کیسه خورجین به کار رفته است (چراغی و همکاران، ۱۴۰۱: ۸۹). دست‌بافته‌ها از لحاظ نقش بسیار

متنوع‌اند، به صورتی که نقوش حیوانی بیشتر کاربرد را در دست‌بافته‌های این منطقه داشته است. در واقع این قبیل نقوش نمادی از زاد و ولد بوده که موجب تقویت بنیه خانوار و علاوه بر تأمین مواد غذایی برای حمل بار مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. از جمله نقوش مهم حیوانی که مورد استفاده مردم واقع شده‌اند می‌توان به: اسب، گاو، گوسفند، بز، مرغابی و خروس اشاره کرد (جدول ۴). در صنایع دستی لرستان بیش از هر نقش دیگری از نقشمایه بز استفاده شده است، بزکوهی نماد برکت، نشاط و سرزندگی است و به دلیل این در کوه زندگی می‌کند و از کوه بالا می‌رود نماد چابکی و زیرکی نیز هست (تصویر ۷؛ چراغی، ۱۳۹۹، ۱۲۱).

تصویر ۷- نقوش حیوانی بافته شده بر روی گلیم‌های لرستان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

جدول ۴- نقشمایه‌های حیوانی بافته شده بر روی دست بافته‌های لرستان تطبیق آن‌ها با سایر مناطق (نگارندگان، ۱۴۰۲).

سایر مناطق	طرح	دست بافته	نقشمایه
 <p>دستبافته (گلیم) فارس (سلیمی، ۱۳۹۴: ۴۰).</p>			اسب
 <p>دستبافته (خورجین) اردبیل (نگارندگان، ۱۳۹۸).</p>			بزکوهی
<p>_____</p>			گاو
 <p>دستبافته اردبیل (نگارندگان، ۱۳۹۸).</p>			خروس

بحث

دست‌ساخته‌های لرستان، منشاء باورها و اعتقادات مردمانی هستند که با بیان رمزی و نمادین خویش دست به خلق آثار هنری زده‌اند به صورتی که اکثر این آثار زینت‌بخش موزه‌های مختلف جهان هستند. هنرمندان لرستان، اهمیت ویژه‌ای به تجسم حیوانات در آثار هنری خود داشته‌اند. گاهاً علت آن را می‌توان در زندگی کشاورزی، دامداری و شکار دانست و یا همواره می‌توان نمادهایی از خدایان، سلطنت یا کائنات به شمار آورد. نمادهای حیوانی تجلی نیروها و پدیده‌های طبیعی و مافوق طبیعی بوده و گاه به صورت واقع‌گرایه و گاه به شیوه طبیعی - رازگونه به کار رفته‌اند و می‌تواند از لحاظ تکنیک هنری، شیوه‌های هنری، موضوعی بیننده را به تفکر فرو می‌برد. این دست‌ساخته‌ها

ماحصل هنر بومی منطقه لرستان بوده که در طی فرآیندی طولانی و با تأثیر از هنر تمدن‌های همجوار شکل گرفته است. در این راستا انسان طی زمان با پدیده‌های مختلفی همچون نقوش حیوانی مواجه شده و دیدگاه خاصی نسبت به هریک از نقوش پیدا کرده به صورتی که در طی این فرآیند انسان تصورات ذهن خود را عینیت تبدیل کرده است. این آثار را می‌توان در دست‌ساخته‌های متنوعی در لرستان از جمله مفرغینه‌ها، سنگ‌نگاره‌ها، سنگ‌قبرها و دست‌بافته‌های لرستان مشاهده کرد. مفرغینه‌های لرستان یکی از پیچیده‌ترین و جذاب‌ترین هنرهای جوامع بشری به شمار می‌روند، آثار مفرغی لرستان به صورت بدیع‌ترین هنر الهام‌گیری از حیوانات به وجود آمده‌اند که مضامین این نقوش الزاماً طبیعت‌گرایانه نیستند، گاه به صورت نقوش انسان، گاه به صورت بزکوهی، اسب، گاو، قوچ و پرنده که به وضع شگرفی تلفیق گشته که سازنده این اشیاء زیبایی این خطوط و اشکال را در این آثار درک و احساس کرده است. الگوی هنر مفرغینه‌های حیوانی - جانوری گاه در قامت انسانی - حیوانی که به صورت انتزاعی و رازگونه طراحی شده که می‌توان تأثیر سرزمین‌های همجوار همچون، آشور، بابل و عیلام و همچنین آثاری از هنر بومی را در آن‌ها مشاهده کرد. در دست‌ساخته‌های لرستان نقش اسب به وضوح قابل مشاهده است. که این حیوان نمادی از خورشید، هوش، فراست و مرگ است. تصویر بزکوهی در هنر باستان نقش بسیار مهمی داشته و نگاره‌های آن در ادوار پیش در سنگ‌نگاره‌های و مفرغینه‌ها، در دوران معاصر بر روی سنگ قبور و دست‌بافته‌ها نیز به وضوح قابل مشاهده است. این حیوانات نماد سرسبزی، زایش، رویش و آبادانی می‌باشد. شیر در باورهای قومی و اساطیری جایگاه ویژه‌ای داشته و تصویر این حیوان بر روی دست‌ساخته‌ها دارای سیر تکاملی بوده به صورتی که تصویر آن با نقش بر روی غارها شروع و بر سایر دست‌ساخته‌ها تجلی یافته است، این حیوان از جهت نمادی دارای معنایی متفاوتی می‌باشد که در ابتدا برای مسلط شدن بر آن، تصویر شیر را بر روی دیوار غارها به تصویر در آورده و با گذشت زمان این حیوان بیشتر جنبه نیرو شجاعت و غرور را به خود گرفته است. نقش گاو در اشیاء مفرغی لرستان بیانگر فرآیند تکوین نظام آفرینش می‌باشد. این حیوان در ایران نمادی از رویش و همچنین گاو نر نماد طبیعت، قدرت و تولید مثل است. تصویر گوزن بر روی سنگ‌نگاره‌ها و سنگ قبور لرستان، نماد انقلاب زمستانی را دارد، این نماد دال بر وجود خاستگاه اصلی گوزن در مناطق شمالی لرستان است و می‌تواند حاصل ارتباط میان هنرمندان بومی با تفکرات اقوامی همچون سکایی و اورارتویی باشد. نقش قوچ بر روی مفرغینه‌های لرستان به عنوان نماد مردانگی به تصویر در آمده است. همزیستی انسان با سگ در طول ادوار گوناگون سبب شده، تا به شیوه‌های مختلفی در جوامع بشری ایفای نقش کند، سگ علاوه بر پاسبانی از گله و صاحب خود و همچنین شکار، به صورت دیگری

با دنیای ارواح و زندگی پس از مرگ ارتباط داشته است. در نقوش حکاکی شده بر روی سنگ نگاره‌ها و سنگ قبور، این حیوان به عنوان سگ شکارچی و نگهبان گله دیده می‌شود و نمادی از وفاداری و فداکاری را به تصویر می‌کشد. پرندگان حیواناتی بودند که همچون دیگر موجودات از دیرباز مورد توجه مردم این منطقه از بوده‌اند. می‌توان گفت انسان به دو دلیل از تصویر پرندگان در هنر خود استفاده کرده است، نخست به دلیل این که در اطراف آن‌ها پرندگان بسیاری زندگی می‌کردند که می‌توانستند با شکار آن‌ها به عنوان یک منبع خوراکی از آن بهره‌مند شوند و دوم این که پرندگان نماد و مظهر مقدسات بوده‌اند. نقش پرندگان از دوران پیش از تاریخ، دارای نمادهای متنوعی بوده که از جمله آن می‌توان به، ابر و پیک باران، مقام و منزلت ویژه، نماد خیر و شر اشاره نمود و از سویی دیگر نیز ممکن است همان نگهبانان درخت مقدس باشند. اکثر نقوش حیوانی مورد مطالعه در این پژوهش به صورت انتزاعی و واقع‌گرایانه به تصویر درآمده‌اند.

نتیجه گیری

شرایط جغرافیایی، می‌تواند دلیل مؤثری برای زیست جانوران گوناگونی باشد، سرزمین کوهستانی لرستان نیز از این اصل مستثنی نیست در واقع هنر لرستان خواستگاه عقاید و باورها، تخیلات، اساطیر و آئین‌هاست که در زندگی جوامع بشری در کالبد دست‌ساخته‌ها متجلی می‌شود. می‌توان گفت مردمان این منطقه به دو دلیل نقوش حیوانی را بر روی دست‌ساخته‌های خود به تصویر می‌کشیدند؛ نخست مردم بر این عقیده بودند که به تصویر کشیدن بخشی از حیواناتی که می‌توانند برای آن‌ها خطرناک باشند و همچنین برای مقابله و تسلط بر آن حیوان نقش آن را بر روی دست‌ساخته‌های خود به تصویر می‌کشیدند، همانند کاری که مردمان غارنشین در ادوار پیش از تاریخ برای مقابله با حیوانات وحشی انجام می‌دادند، در مرحله بعد تصویر حیواناتی که از نظر اقتصادی و آئینی حائز اهمیت بوده‌اند، را به تصویر کشیده‌اند. نتایج پژوهش بیانگر این است که، دست‌ساخته‌های استان لرستان، که در آن‌ها نقوش حیوانی مشاهده شده به چهار دسته: مفرغینه، سنگ‌نگاره، سنگ قبور و دست‌بافته‌ها تقسیم می‌شوند. این نقوش از منظر بصری به دو روش واقع‌گرایانه و انتزاعی به تصویر درآمده‌اند. نقوش این حیوانات شامل: بزکوهی، اسب، گاو، شیر، قوچ، گوزن، سگ، خروس و پرند می‌باشند. که با توجه به شرایط جغرافیایی محیطی خاص منطقه و همچنین به جهت این که این منطقه از دیرباز مأمّن اقوام مهاجری همچون کاسی‌ها بوده که به عنوان نخستین پرورش دهندگان اسب شناخته شده‌اند از این روی دو حیوان بزکوهی و اسب فراوان‌ترین نقوش حیوانی را در بین دست‌ساخته‌ها دارند. سایر نقوش حیوانی با توجه به اهمیت آن‌ها در طی ادوار مختلف، نقوش آن‌ها کم‌رنگ شده است،

گاو از جمله حیواناتی است که از نظر اقتصادی اهمیت بالایی دارد اما تصویر آن امروزه بر روی دست‌ساخته‌ها کم‌رنگ شده است، دلیل آن را می‌توان دارا نبودن اهمیت نمادی این حیوان در زندگی روزمره دانست. در نتیجه نقوش حیوانی در لرستان به این دلیل حائز اهمیت می‌باشند که حیوانات در تمامی ادوار تا به امروز، در اکثر جنبه‌های مهم زندگی از جمله؛ اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، اعتقادی و اجتماعی تأثیرگذار بوده‌اند.

منابع

اتینگهاوزن، ریچارد؛ یارشاطر، احسان. (۱۳۷۹). اوج‌های درخشان هنر ایران، ترجمه هرمز عبداللهی و رویین پاکباز، تهران: آگاه.

افضل طوسی، عفت السادات. (۱۳۹۰). گلیم حافظ نگاره بزکوهی از دوران باستان، نگره، شماره ۲۱، ۶۵-۵۵.

الفتی، زهره. (۱۳۹۶). نماد و نشانه‌های جنسیت (زن) در نقوش سنگ‌مزار سه گورستان قدیمی در استان ایلام (بیجنوند هلیلان- پیرمحمد آبدانان- ارمو دره شهر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه یزد.

ایزدپناه، حمید. (۱۳۷۶). آثار باستانی و تاریخی لرستان، جلد ۱ و ۲، تهران: انتشارت وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

بادامی، دلارام. (۱۳۹۸)، مطالعه‌ای بر نقشینه‌های حیوانی در ایران باستان از منظر اسطوره، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهراء، دانشکده هنر و نقاشی.

بیک‌محمدی، خلیل‌الله؛ جانجان، محسن؛ بیک‌محمدی، نسرين. (۱۳۹۱). معرفی و تحلیل نقوش سنگ‌نگاره‌های نویافته مجموعه B ارگس سفلی (ملایر- همدان)، نامه‌های باستان‌شناسی، شماره ۲، دوره دوم، ۱۴۰-۱۲۱.

پیرنیا، حسن. (۱۳۸۹). تاریخ ایران باستان، جلد دوم، تهران: پارمیس.

حاتمی، ناصر؛ حاتمی، علی. (۱۴۰۲). جغرافیای انسانی و تاریخی ارستان از آغاز تا برآمدن صفویه، پانزدهمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات زبان، ادبیات، فرهنگ و تاریخ لهستان.

- چراغی، زهرا. (۱۳۹۹). بررسی و مطالعه زیورآلات مفرغی لرستان در عصر آهن از منظر نمادشناسی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی.
- چراغی، زهرا؛ شهبازی شیران، حبیب؛ حسینی نیا، سیدمهدی؛ اسکندری پویا، محمد. (۱۴۰۱). تحلیلی بر نقوش گلیم شهرستان کوهدشت و عوامل مؤثر بر پیدایش آن‌ها، گلجام، شماره ۳۹، ۸۵-۱۰۵.
- خزائی، محمد؛ شیلا، سماوکی. (۱۳۸۱). بررسی نقوش پرنده بر روی ظروف سفالی ایران، هنر ایران زمین، شماره ۱۸، ۶-۱۱.
- جعفری، بنت‌الهدی. (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی نقوش حیوانی در آثار فلزی لرستان و سکایی در هزاره اول پیش از میلاد، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه هنر.
- درویشی، محمدرضا. (۱۳۵۵). گامی در اساطیر، جلد اول، اصفهان: انتشارات بابک.
- دهمرده پهلوان، مهدی؛ باصفا، حسن؛ مقدم، بهاره؛ کریمی کیا، علی. (۱۴۰۱). بررسی و تحلیل نقوش سنگ‌نگاره‌های مجموعه باستانی کال سیر، سیرخردو و مهدوا؛ شهرستان طرقله شاندریز در شمال شرق ایران، فصلنامه علمی مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان، سال شانزدهم، شماره ۴، ۷۷-۱۰۴.
- رحمانی طبس، مژگان. (۱۴۰۲). گونه‌شناسی و طبقه‌بندی نقوش حیوانی قالی‌ها و قالیچه‌های دوره قاجار، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته هنر، دانشگاه علم و هنر یزد، دانشکده هنر و معماری اردکارن.
- رحیمی، سیده زهرا. (۱۳۹۸). بررسی تحلیلی خطوط و نقوش سنگ قبرهای محوطه شهیدگاه بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، دانشکده علوم انسانی.
- رفیع فر، جلال‌الدین. (۱۳۸۴). سنگ‌نگاره‌های ارسباران، چاپ اول، تهران: انتشارات میراث فرهنگی.
- زارعت پیشه، راضیه؛ چیت‌سازان، امیرحسین. (۱۳۹۵). فرم‌شناسی و نمادشناسی نقوش پرندگان در سفالینه‌های دوره سامانی قرن سوم و چهارم هجری، پیکره، دوره پنجم، شماره دهم، ۲۷-۱۷.
- زاهدیان، آتنا. (۱۳۹۵). بررسی نقوش در مفرغ‌های لرستان، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

سبزی، موسی؛ همتی اندرزیانی، اسماعیل. (۱۳۹۹). بررسی و تحلیل سنگ نگاره‌های بروجرد، استان لرستان، پژوهش‌های باستان‌شناسی، شماره دوم، دوره دهم، ۹۱-۱۱۲.

ستارنژاد، سعید؛ عبدالهی، سیاوش؛ کریمی، کیومرث؛ نریمانی، مصیب. (۱۳۹۹). معرفی سنگ‌نگاره‌های دوه‌دره‌سی شهرستان هوراند آذربایجان شرقی، پژوهش هنر، سال دوازدهم، شماره نوزدهم، ۶۹-۵۵.

سراوانی، فهیمه. (۱۳۹۴). بررسی نقوش حیوانی سفالینه‌های شهرسوخته، دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، ۱۱-۱.

سینکی، صبا. (۱۳۹۱). زیورآلات مفرغی لرستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر، دانشگاه الزهرا.

شریعتی‌قاهانی، فرزانه سادات. (۱۳۹۷). بررسی کارکردهای نمادین و زمینه‌های بروز نقمشایه قوچ در دست بافته‌های ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر.

صادقی، سارا؛ جوانمردزاده، اردشیر؛ رضالو، رضا؛ هادیان دهکردی، هادیان. (۱۴۰۲). بررسی ساختار اجرایی و ریخت‌شناسی نقوش حیوانی رنگین‌نگاره‌های استان لرستان (مطالعه موردی: نگاره‌های کوه‌دشت و پلدختر)، پیکره، دوره دوازدهم، شماره ۳۱، ۸۷-۶۸.

صداقت، نفیسه؛ حاتم، غلامعلی؛ میرفتاح علی‌اصغر؛ شعبانی صمغ‌آبادی، رضا. (۱۳۹۹). تحلیل و بررسی نقوش جانوری نمادین و اسطوره‌ای دوره ساسانی (با تأکید بر نگارکنده‌ها گچبری‌ها و مهرها)، مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۱۲، شماره ۲، ۱۸۶-۱۶۸.

علیزاده، سیامک. (۱۳۹۶). بررسی ارتباط بین نقوش و کاربرد آن‌ها در سرسنجاق‌های مفرغی لرستان، نامه هنرهای تجسمی و کاربری، شماره نوزده، ۱۲۵-۱۰۹.

فلکی، معین؛ مهرآفرین، رضا. (۱۳۹۸). مطالعه و شناخت نقوش حیوانی مهرهای مشبک جنوب شرق ایران، مطالعات باستان‌شناسی پارسه، شماره ۱۰، ۵۰-۳۹.

قائدرحمتی، محمد. (۱۳۹۸). تحلیل بازتاب فرهنگ مردم لرستان در عناصر تصویر و نوشتاری سنگ‌قبرهای رازان و رنگرزان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد.

قربانی، فاطمه. (۱۳۹۷). بررسی تحلیل نقوش حیوانی سفالینه‌های دوره ایلخانی، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته هنر، دانشگاه سوره.

کریمی، لیلا. (۱۳۹۴). بررسی نمادها و نقوش سنگ‌نگاره‌های تیمره، دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، ۱۷-۱.

گیرشمن، رومن. (۱۳۴۶). هنر ایران در دوران مادی‌ها و هخامنشی، ترجمه عیسی بهنام، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

لباف خانیکی، رجبعلی؛ لباف‌خانیکی، میثم. (۱۳۹۴). سنگ نگاره‌های خانیک، دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، ۱۰-۱.

لاهوئی، ندا. (۱۳۹۸). تحلیل آیکونوگرافی نقوش حیوانی فرش‌های استان کردستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنرهای تجسمی دانشگاه هنر.

مهرجو سرشت، الهه. (۱۳۹۶). طراحی آثار گرافیکی به کارگیری و بازسازی نقوش و کتیبه‌های الواح سنگی موزه هگمتانه همدان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته گرافیک، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر و معماری..

نادری گرزالدینی، مرجانه. (۱۳۹۴). بررسی نمادهای جانوری در اشیاء مفرغی لرستان، کنفرانس ملی مطالعات هنر و پژوهش‌های علوم انسانی.

هال، جیمز. (۱۳۸۰). فرهنگ نگاره‌های نمادها در هنر شرق و غرب، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.

یاراحمدی، داریوش؛ بیرانوند، حجت‌اله. (۱۳۹۳). جغرافیای طبیعی لرستان، خرم‌آباد: دانشگاه لرستان.

Gillette, D. L, et al. (2014). Introduction to Rock Armand Sacred Places, In: Rock Art and Sacred Landscapes. Editors Donna L. Gillette, Mavis Greer, Michele Helene Hayward, William Breen Murray New York: Springer: 1-10.

Muscarella, O.W. (1998). Bronze and Iran Ancient Near Eastern Artifacts in The Metropolitan Museum of art, Bibliography: p.Includes index, ISBN.

Zeder, M.A. (2008). Domestication and Early Agriculture in the Mediterranean Basin: Origins, Diffusion, and Impact. Proceedings of the National Academy of Sciences.